

ДО ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СЛОВНИКІВ ДЛЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті подано визначення терміну "словник" для молодших школярів, розглянуто вимоги до навчальних лінгвістичних словників для початкової школи, схарактеризовано (згідно з цими вимогами) фразеологічні словники, що були видані в межах рубрики "Мій перший словник".

Ключові слова: початкова школа, навчальна лінгвістична лексикографія, словник, фразеологічний словник.

Розуміння значення фразеологічних одиниць (ФО), вживання їх в усному та писемному мовленні є одним з показників рівня володіння мовою. Фразеологізми точно, влучно, образно характеризують різні сторони життя, тому завдання школи – допомогти учням оволодіти цим багатством мови.

Сучасна орієнтація початкової мовної освіти на "єдність двох нерозривних процесів: засвоєння теоретичних відомостей з мови і практичне їх застосування в навчальній мовленнєвій діяльності" [3, с. 41] для вирішення основного завдання – мовленнєвого розвитку учнів – робить, на наш погляд, актуальним створення фразеологічних словників для молодших школярів та їх включення в роботу на уроках української мови й читання (нами зафіксовано 147 ФО із структурою словосполучення в Читанках для 3 класу, автором яких є О.Я. Савченко)

На жаль, у методичній літературі укладанню навчальної лексикографії та її використанню в умовах навчання в школі приділено недостатньо уваги. По-перше, у спеціальній періодиці за останні 10 років (журнал "Початкова школа") є лише поодинокі випадки розгляду вищезазначених питань (переважно епізодично, у зв'язку з опрацюванням елементів лексикології, орфографічних тем, розкриттям окремих сторін розвитку мовлення молодших школярів); у монографічних виданнях ця проблема частково розглянута у працях М.С. Вашуленка, О.Я. Савченко, К.І. Пономарьової, але не визначено вимоги до посібників такого типу. По-друге, не зважаючи на досить велику кількість навчально-лінгвістичної літератури, яка була надрукована за останній період, лексикографічних праць для початкової школи створено небагато й деякі з них мають ряд нарікань. Питання укладання фразеологічних словників для початкової школи не було предметом розгляду у спеціалізованій літературі.

Метою нашої наукової розвідки є характеристика сучасної навчальної лінгвістичної лексикографії, що містить тлумачення фразеологічних одиниць для учнів початкової школи. Реалізації цієї мети сприяє розв'язання таких завдань:

- вивчити стан проблеми в лінгво-методичній літературі та шкільній практиці;
- запропонувати визначення терміна "словник" для молодших школярів;
- з'ясувати вимоги до словників для початкової школи і схарактеризувати окремі сучасні навчальні лексикографічні праці.

Українська лексикографія має свою давню традицію. Перші спроби лексикографічного опрацювання слова пов'язані із укладанням глосів, які виконували перекладну, тлумачну або етимологічну функцію.

Сьогодні лексикографами вироблено певні правила укладання словників, принципи їх побудови (які залежать від специфіки мовних одиниць, розміщених у словник), а також розроблено більш-менш єдину систему умовних позначок. Уніфікація вимог до укладання словників дозволила науковцям, урахувавши потребу школи в різних типах словників, окрему увагу приділити навчальним лексикографічним розробкам.

Треба відмітити, що шкільна лексикографія також починалася з укладання словників, які являли собою зошити, де учні нотували за завданням учителя словникові слова, стійкі та образні вирази, часто без пояснення їх значення. Порівняймо: М.О. Рибникова у статті "Система занять по языку" (М., 1939) рекомендує вчителям-мовникам разом з дітьми вести окремі зошити (картотеку) для того, щоб занотовувати образні вирази, порівняння, метафори і под. – всього, що може стати в нагоді при переказі тексту, написанні твору або, навіть, при відповіді на запитання вчителя. В.Д. Ужченко в монографії "Вивчення фразеології в середній школі" (К., 1990) також звертається до питання укладання саморобних словників фразеологізмів учнями середньої та старшої школи, підкреслюючи, однак, велику роль лексикографічних праць, створених фахівцями для шкільного навчання. М.Р. Львов у навчальному посібнику, де йдеться про Методику викладання російської мови в початкових класах серед умінь, що формуються в учнів у роботі зі словом, називає вміння укладати власні словники, вирішуючи найпростіші дослідницькі завдання, пов'язані з утворенням і значенням слів.

Ця практика зберігається й сьогодні, особливо для молодших школярів, і тут важливо, щоб процес укладання саморобних словників не перетворився на механічне занесення слова до алфавітного списку, а був прагматично спрямованим, цікавим і пізнавальним.

Зазвичай науковці, що розробляють проблеми початкової мовної освіти, розглядають словник як автономний навчальний посібник. Так, К.І. Пономарьова зазначає: "...словник повинен використовуватись у навчальному процесі, його призначення – сприяти засвоєнню програмового матеріалу... На відміну від підручника, який послідовно реалізує програмовий матеріал, словник співвідноситься з основними аспектами навчання мови" [2, с. 65]. Ми вважаємо, що, навчальна лексикографія для початкової школи повинна входити в навчально-методичний комплект з рідної мови й читання або як органічна частина підручника (необхідний мінімум), або окремим навчальним посібником (словник-довідник). На жаль, сьогодні цього не існує.

Саме поняття "словник" в українській методичній літературі для початкової школи має суперечливі визначення. Так, наприклад, у навчально-методичному словнику-довіднику М.М. Наумчука термін "словник" розглядається у двох значеннях: 1) "посібник для учнів, який використовується переважно для вивчення української мови як нерідної. У словнику в малюнках до кожного слова додається предметний малюнок, іноді – сюжетний, а також речення чи невеликий зв'язний текст. Він виступає засобом наочності, допомагає в роботі над значенням слова" і 2) "той обсяг словникового запасу, яким учень володіє на певному рівні навчання [1, с. 113-114]. Друге визначення, як бачимо, не відображає предмет нашого дослідження, а перше стосується конкретного навчального посібника. У тлумачному словнику з рідної мови та читання (упорядники Н.В. Тесняк, О.І. Мельничайко), призначеному для учнів і вчителів початкових класів, термін "словник" має таке тлумачення: "Книга, де в алфавітному чи тематичному порядку подано слова. Словники бувають орфографічні, тлумачні, перекладні, фразеологічні, орфоенічні та інші" [6, с. 54]. А якщо дитина має справу зі словником, укладеним на основі тематичного чи гніздового (морфемний словник) принципів?

На наш погляд, можна запропонувати для учнів початкової школи таке визначення поняття "словник": книга, в якій переважно в алфавітному порядку розташовано слова, що опрацьовано залежно від типу словника: у тлумачному – подано усі наявні значення цього слова; в орфографічному – зразкове, орфографічно правильне написання слова *і т. ін.*

Таке некатегоричне "відкрите" визначення відображає основний алфавітний спосіб розташування словника у лексикографічних джерелах, а також відповідає поступовому розширенню уявлень учнів про подібні книги, способи їх укладання і роботи з ними.

Безумовно, школяра треба навчити користуватися лексикографічними працями, створеними фахівцями. На це

традиційно орієнтують програми для середньої та старшої шкіл, тому для цих ланок освіти словники почали видаватися ще в 60-80 рр. ХХ століття.

Сучасною програмою курсу "Українська мова" для початкової школи теж наголошується на особливому значенні використання учнями словників під час засвоєння ними різних мовних явищ. Пропедевтичними для вироблення цих умінь у молодших школярів є вправи на розташування слів в алфавітному порядку, які виконуються другокласниками [3, с. 39]. Звернення третьокласників до словників пов'язано, у першу чергу, із "розвитком умінь помічати в тексті незнайомі слова, з'ясовувати їх значення" за допомогою тлумачного словника [3, с. 50].

Іншим аспектом використання словників у практиці мовної освіти молодших школярів є вироблення в них навичок роботи з орфографічним словником для перевірки правильного написання слів.

Як бачимо, у програмі з рідної мови передбачено використання переважно тлумачного та орфографічного словників. Ефективність роботи саме з такими типами навчальних словників перевірена часом. Але на сучасному етапі модернізації початкової освіти, коли як пріоритетне виділено завдання розвитку мовлення молодшого школяра, постало питання створення для початкової школи словників нових типів. Відповідно, до цих лексикографічних праць висувуються певні *вимоги*. Серед них, на наш погляд, найважливіші, такі: словники мають урахувувати необхідний лексичний мінімум, відображений у підручниках, навчальних посібниках і закріплений програмою з рідної мови та читання (на жаль, цього в програмах і досі немає); словник має бути створений з урахуванням лінгвістичних вимог до лексикографічних праць певного типу; словник повинен мати апарат орієнтування, зрозумілий для учня початкової школи; словник мусить містити матеріал, цікавий і доступний для молодших школярів (тобто такий, що враховує вікові психологічні особливості дітей); словник має бути з гарним поліграфічним оформленням (витримана стилістика малюнків (якщо вони є), якість паперу повинна відповідати нормам, у книги бути цупка палітурка і т. ін.); словник має відповідати санітарно-гігієнічним нормам стосовно розміру шрифту, ваги і формату книги.

У 2008 р. та 2010 р. у рубриці "Мої перші словники" було видано три різних фразеологічних словника [7; 8; 9] для учнів початкової школи. Проаналізуємо їх згідно з висунутими критеріями.

Урахування необхідного фразеологічного мінімуму передбачає, у першу чергу, виділення і включення до словників відповідних мовних одиниць, вміщених у підручниках з мови та читання з дотриманням загальнонавчальних вимог до лексичного складу словника учня: економність (добираються слова для забезпечення навчальної мети), комунікативність, витриманість з точки зору мовної норми. Як вже зазначалося, нами були проаналізовані Читанки для 3 класу, автором яких є О.Я. Савченко. Ми співвіднесли результати аналізу з тезаурусом словників.

Серед виділених нами з художніх текстів фразеологічних одиниць лише 5 мають пояснення в усіх трьох словниках [7; 8; 9]: *хоч сядь, тай плач; рильце в пушку; і швець, і кравець, і на дуду грець; ловити гав; казанок варить*.

Фразеологічні словники (ФС), укладачами яких є Т.В. Зеркальна (ФС 1.) та Т.І. Крехно (ФС 2.), містять 33 випадки тлумачення фразеологізмів, що зустрічаються на сторінках Читанок для 3 класу. У фразеологічному словнику (ФС 3.), укладачем якого є Ю. Григор'єв, тільки 30 таких стійких виразів. Таким чином, зазначені лексикографічні праці тлумачать не більше 2% усього фразеологічного масиву, зафіксованого нами в художніх текстах Читанок. Може виникнути питання: навіщо тлумачити фразеологізми, що зустрічаються в навчальній літературі, якщо методичний апарат підручників з читання повинен забезпечувати учнів потрібними поясненнями? Справді, у читанках подається тлумачення окремих ФО (всього 4 випадки), проте апарат організації засвоєння підручників О.Я. Савченко містить певну кількість завдань, що спонукають дитину до самостійного вникнення у зміст фразеологізмів. Іноді без використання лексикографічних джерел це важко зробити. Порівняйте: " ..., а п'яний дяк не шкодував для школярів ляпасів та *березової каші* – цебто бив усіх березовими різками." ("Тарас у наймах" О. Іваненко) [5, с. 23] та "Стало тихо – маком сій ..." ("Про що розповіли незабудки" І. Калинець) [4, с.102]. Значення ФО "*хоч маком сій*" у такому контексті потребує додаткових пояснень, які ми знайшли тільки у ФС 2. Тим більше, що цей вираз є специфічним для української фразеології, культурно маркованим.

В анотаціях аналізованих словників так пояснюються принципи відбору фразеологічних одиниць: ФС 1. – "Він містить найпоширеніші фразеологізми української мови, при читанні та написанні яких можуть виникнути труднощі" [9]; ФС 2. – "400 фразеологізмів, уживання яких з мовлення молодших школярів" [8]; ФС 3. не містить жодних відомостей про принципи відбору ФО. Незрозумілим є питання: за якою методикою визначалися "найуживаніші" фразеологізми? Адже ця проблема вимагає спеціальних досліджень у галузі психо- та соціолінгвістики, які хоч і ведуться, але не так інтенсивно, як би хотілося.

Суперечливим нам видається наступне твердження, що міститься в анотації ФС 3.: "Серія "Мій перший словничок" призначена для *самостійного* [виділення наше] використання дітьми молодшого та середнього шкільного віку " [7]. Можливо, воно є правильним для орфографічного та тлумачного словників, але не для фразеологічного, бо серед особливостей ФО треба відзначити їх здатність мати факультативні компоненти, а також варіанти і не стійкий порядок компонентів. Все це ускладнює самостійну роботу із лексикографічними джерелами, що репрезентують значення фразеологізмів, і вимагає допомоги та контролю з боку вчителя. Саме через варіативність та факультативність компонентного складу ФО розглядаємо алфавітний принцип укладання фразеологічних словників для початкової школи як необхідний (найкраще діти знайомі саме з цим принципом), але менш ефективний порівняно зі структурно-граматичним.

Апарат орієнтування словника (як і будь-якого навчального посібника) повинен обов'язково містити: передмову, в якій пояснюються призначення словника, його специфіка, особливості будови словникової статті, подано приклади пошуку слова чи виразу в цій лексикографічній праці; умовні позначки, скорочення, помітки, зміст яких розкрито просто і зрозуміло; алфавітний індекс (для словників синонімів, антонімів, омонімів і т. ін.); оформлений колонититул (залежно від типу словника).

Зміст малюнків на палітурці, форзаці, або навіть у самій словникової статті (наприклад, у фразеологічному словнику) мають відображати суть книги чи представлених у ній мовних явищ, зацікавлювати дитину та заохочувати її до постійного звернення до даного навчального посібника. А контексти, що ілюструють значення мовної одиниці, повинні бути дібрані в першу чергу з кращих зразків дитячої літератури та періодики. (Зазначимо, що сьогодні майже не існує досліджень мови творів дитячих письменників, а це ще один крок у вирішенні проблем виділення лексичного мінімуму і укладання якісних словників).

Кожен із аналізованих фразеологічних словників має обов'язкове звернення укладача словника до користувачів. Зазвичай це коротке повідомлення про призначення словника, про фразеологізм як мовну одиницю, її роль у мовленні та заохочення до роботи із фразеологічним словом. На жаль, не всі із зазначених фразеологічних словників мають рекомендації щодо роботи зі словниковою статтю та відомості щодо особливостей її укладання. Наприклад, не має таких даних фразеологічний словник, укладачем якого є Ю.Григор'єв.

Фразеологічний словник (укладач Т.В. Зеркальна) має на форзаці схему, яка ілюструє основні компоненти словникової статті і полегшує роботу з нею. Так, опорні слова в межах кожної з літер і самі літери, а також сторінки мають різний колір, що полегшує орієнтування у словнику. Багатозначність виразу позначається порядковим номером. Однак, словникова стаття цієї лексикографічної праці не має прикладів уживання ФО в контексті. І це, безумовно, є недоліком даного словника, бо найкраще діти усвідомлюють значення фразеологізмів саме в контексті.

Аналіз комплексу фразеологічних словників для початкової школи "Мій перший словник" виявив, що в основному, вони відповідають вимогам до навчальної лексикографії. Однак можна зробити і ряд зауважень: відсутні рекомендації користувачеві словника, у деяких випадках – малюнки (і це не пов'язано зі складністю літострування мовної одиниці); іноді, особливо при графічному відображенні фразеологізмі, малюнок важко зрозуміти, він не завжди відповідає змістові пояснювального поняття.

Підсумовуючи, зазначимо: однією з основних причин тому, що лексикографічні праці для початкової школи не можуть цілком задовольнити потреби вчителів та учнів є відсутність обов'язкового, зафіксованого програмою, лексичного мінімуму. Також треба враховувати малочисельність досліджень з психолінгвістики та соціолінгвістики в аспекті визначення механізмів відбору дитиною слів та виразів, що активно використовуються нею з комунікативною метою; відсутність ґрунтовних досліджень мови творів дитячої літератури та періодики з метою виділення найбільш частотних слів та виразів, які повинні ввійти до складу словників для початкової школи. Все вищесказане призводить до того, що в практиці початкового навчання словники не використовуються повною мірою. Вирішення окреслених проблем дозволить активніше використовувати фразеологічні словники в практиці початкової освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наумчук М. М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови: навч.-метод. посіб. / М. М. Наумчук. – Тернопіль: Астон, 2008. – 132 с.
2. Пономарьова К. І. Збагачення словникового запасу молодших школярів синонімами як засіб увиразнення мовлення / Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / К.І. Пономарьова. – К., 2002. – С. 65-66.
3. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К.: Початкова школа, 2007. – 432 с.
4. Савченко О. Я. Читанка: Підруч. для 3 кл. – К. : Освіта, 2004 – Ч. I. – 142 с.
5. Савченко О. Я. Читанка: Підруч. для 3 кл. – К. : Освіта, 2006 – Ч. II. – 143 с.
6. Глумачний словник з рідної мови та читання / упор. Н. В. Лесняк, О. І. Мельничайко. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 64 с.
7. Фразеологічний словник / Авт.-упоряд.: Ю. Григор'єв. – К., 2010. – 176 с.
8. Фразеологічний словничок. 1-4 класи / Уклад. Т. І. Крехно. – Х. : Вид-во "Ранок", 2010. – 96с.
9. Фразеологічний словник / уклад. Т. В. Зеркальна. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 320 с.